सांख्यकारिकायां गुणत्रय:

वसन्तभगिनी रमेशभ्राता जेठवा
अध्यापिका,
सरकारी विनयन कॉलेज, तलाजा

१. प्रस्तावना

ईश्वरकृष्णविरचित सांख्यकारिकायां गुणत्रयस्य विवेचनं अकरोत् । प्रकृत्या: स्वरुपं स: गुणत्रयस्य साम्यवस्था अभवता एतद गुणत्रयस्य आलिखति एवं कल्पना विवेचयति इति सांख्यदर्शनस्य संस्तरस्य प्रथमं विशेषयति । सर्वे भौतिक: तथा चैतसिक: तत्त्वानां परम कारणं एतद् गुणत्रय: सन्ति । विज्ञानभिक्षे मत एतद् गुणा: सूक्ष्मं द्रव्यं आसीत् स: तस्य गुण: कथयति । पुरुषस्य प्रयोजनेन तस्य क्रिया: अभवत्, एतद् संदर्भे गौण अभवत् तस्य गुण: कथितवान् । अथवा प्रकृत्या: सृष्टे तस्याभि: सूत्ररुपेण निवसति, अत: स: गुण: कथयति । अथवा नरेभ्य: संसारे बध्नाति, अत: तस्य गुण: कथयति । एतत् गुणा: समक्षं विषयं नास्ति तथापि तस्य कार्येन तस्मिन् अवस्थानस्य अनुमियते ।

सांख्यकारिकायां गुणत्रय: सत्त्वरजसातमा: सन्ति । एतद् गुणत्रया: क्वापि भिन्न: न वर्तन्ते । स: क्रमश: अन्योन्यं पुष्टिवर्धनं करोति तथा अन्योन्ये मिलित्वान् स्म । स: अन्योन्येन विरोधिन्यं प्रकृतिरुपं आसीत् । तथापि सर्वदा सम निवसन्ति ।

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका: प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था: ।
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा: ॥ १२ ॥
एतद् वृत्तय: गुणत्रया: सत्त्वरजसतमा: अधोलिखितव्य अभवत् ।

२. सत्त्वगुण:

सांख्यकारिकाकार: सत्त्वगुणस्य विभावना अदेयत् । सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टम् । गुणत्रयेन प्रथमं गुणस्य सत्त्व कथयति । स: कार्यार्थिन् चेतना अस्ति । अत: चेतनामयं अभिव्यक्ति: प्रति क्रियाशील भवति । तथा नरे सुखं उत्पादयति । व्युत्पत्तिशास्त्रानुसारं सत्त्वं शब्दं "सत्" उपरि व्युत्पनयति । सत् स: अस्यिस्ययथार्थ विद्यमानं च भवेत् । चैतन्यं एतद् नाम दत्तवान्, अत: सत्त्वगुणं कार्यार्थिन् चैतन्य: कथितवान् । सत्त्वं सौजन्यं सौख्यं च उत्पद्यते ।

सत्त्वगुणं रिक्त: गणपति । सत्त्वगुण अपड्करुपेण प्रकाशकं उपद्रवहिनं च अस्ति । स: सुखीन: तथा ज्ञानिन: सङ्गे न नरं बध्नाति । सात्त्विक: भावादि उत्पतयति इति सत्त्वं गुण: कथयति । एतद् गुणस्य कारणात् नर: सज्जन: बभूव । तस्य क्रिया: काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमतान् – आसीत् । नर: ज्ञानेन प्रकाशकं एवं विनीतो मधुरस्त्यामी दक्ष: प्रियंवद: रक्तलोक: शुचिर्वाग्मी रुढवंश: स्थिरो तेजस्वी धार्मिकादि गुणवत्तर: बभूव । क्षमावान् तथा द्रढ: इति गुणेन प्रख्यातं बभूव । तथा एतद् कथितवान् – "क्षमा वीरस्य भूषणम् ।" – वीर – शूरादि गुणेन समृद्ध: आसीत् । सर्वे जनस्य उपरि उपकारित्वस्य भावना अस्ति । य: नर: सत्त्वगुण: बलवत्तर: भवेत् स: नर: आध्यात्मिकमार्ग रोचयति । य: नर: संसारे निवसन्ति तथापि 'जलकमलवत्' व्यवहरति । जनक: अस्य श्रेष्ठतमं द्रष्टात: आसीत् । वेदकालिन: ऋषय: अपि सात्त्विकं गुणेन संवलित: आसीत् ।

२.१ अर्वाचीनकाले प्रस्तुतता :

अर्वाचीनकाले द्रष्टव्यं तुं ज्ञानव्यं भवेत्–कलियुगे "जना: तमोप्रधाना: वर्तते ।" तथापि क्वचित क्वचित कुत्रापि सत्त्वगुण: प्रधान: नर: द्रष्टव्य: । महुवानगरे कैलासगुरुकुले आयोजित: "संस्कृत सत्रे" सत्त्वगुणप्रधाना: विद्धजना:

Vol. 1, Issue:8, Nov.-December 2013 (IJRSML) ISSN: 2321 - 2853

पश्यन्तु । तथा रामकथां, श्रीमद् भागवत् कथायां श्रुतिडर्थे आगतवान् जनेषु अपि सत्त्वगण:तत: काल: पर्यन्तं बलवत्तर: आसीत् । "हुत्तं च दत्तं च तथैव तिष्ठति" इति मतिवान नरेषु अपि सत्त्वगुण: बलवत्तर: भवेत् । तथा एतद् कृतवान् नरेषु अपि सत्त्वगुण: प्रधाना: आसीत् जना: त्रिगुणातीत आसीत् । अत: य: गुण: बलवत्तर: आसीत नरा: तस्य बभूव । यदा पादेन खञ्ज, अन्ध:, रोगस्य पोडिता:, आध्यात्मिक:, आधिभौतिक: आधिदैविक: च दु:खेन पीडिता: जनै: सहायकं कुर्वन् स: जनान् सत्त्वगुण: बलवतर: आसीत् इति मे मति: अथवा मे अन्ये ।

३. रजोगुण:

उपष्टम्भकं चलं च रज: । द्वितिय: रजोगुण: सर्वे कियायां स्त्रोतस् अस्ति तथा दु:खस्य उत्पादक: सन्ति । रजोगुण: अस्माकं उद्धर्षणमयं सौख्यं तथा सर्वदा उद्यमेन जीवनं प्रति नयति । राग: अथवा प्रीत्या: स्वरुपेण रजोगुण: तृष्णा च आसक्ते: जनितृ आसीत् । स: नरं कर्मस्य सङ्गने बन्धाति । रजोगुणस्य प्रथमं विशेषता अस्ति उपष्टम्भकं । जना: त्रिगुणातीत आसीत् । तथापि य: गुण: बलवतर: आसीत् । नरा: तस्य प्रकृतिवान् बभूव । रजोगुण: बलवत्तर: बभूव तदा जना: क्रियामय: बभूव । धनानि, वस्तूनि, भौतिक: समृद्धि प्राप्नोति तीतीक्षा भवति । रजोगुण: सर्वदा अस्माकं सुख-रुपेण मृगजलस्य पश्चात् धावयति । धनं प्राप्नोति उपष्टम्भकं कुर्वन् । स: सर्वदा तृष्णा जनिकर्तु: । यत: तत: धनेन, भवनेन, भृत्येन, सुन्दरीभि: मेलनार्थे तृष्णा उत्पादयति । एतद् प्राप्नार्थे सर्वदा जना: धावन्ति, क्रियामय: बभूव । रजो-गुण: रज: समानं, चलत नरान् धावयन्ति ।

३.२ अर्वाचीनकाले प्रस्तुतता :

अधुना जना: धनस्य पश्चात् अंधीन: धैरेय: इव धावन्ति । अधुना रजोगुण: बलवत्तर भवेत्, आत्मद्रोह: कृत्वाडपि धना-नि प्राप्नोतु । एतद् कारणात् नरा: यत्रवत् बभूव । जाति पाताले गन्तव्य,गुणसमूह रसातले गन्तव्य, शौयँ जले गतवान्, किन्तु, धनानि प्राप्नोति कुर्म । अत: कथितवान् - सर्वे गुणा: काश्चनमाश्रयते इति मत्त्वा जना: क्रियामय: बभूव । सुखं प्राप्तार्थे धनं मिलितवान् । तथापि सुखं शान्तिश्च मायाजालं समानं, अध्यासं इव भासते । निवसार्थे बहुनि भवनानि अस्ति, बहुनि नानाविधानि पाकानि (इडली:, भवकाभि:, चणका:, क्षीरोदनं, लड्डका:, ओदनं, ढालं, रोटिका, दुग्धं, दधि, धृतं आदि) अस्ति तथापि सौख्यं नास्ति, शान्ति शान्ति, निद्रा नास्ति । धनं अस्ति किन्तु प्रीत्या: नास्ति । एतद् प्रभाव: रजोगुणस्य आसीत् । य: नराज् पशवइव आत्मार्थी कृतवान् । रजस् गुण: अतिरागं प्ररयति ।

४. तमरोगुण:

गुरु वरणकमेव तम: । तृतीय: तमोगुण: क्रियावतेन विघ्नं उत्पादयति । स: उदासीन तथा नि:स्पृहस्य जनक: आसीत् । स: अज्ञानं आलस्य च प्रति नयति । तमोगुण: सर्व नरान् मोहनं अज्ञानेन उत्पादयति । स: प्रमादं, आलस्य निद्रया च नरं बध्नाति । तमस्गुण: प्रभावेन नर: मायारुपेण वरणकेन अपिहितम् । अत: सत्यस्य दर्शनं न कर्तुं शक्नोति । यदा तमस्गुण: बलवत्तर: भवेत् तदा नरा: ज्ञानस्य, धनस्य, उच्चं कुलस्य विकत्थनं कर्वन् । तथा नरान् काल: निद्रया,व्यस -नेन कलहेन वा व्यल्येति । तमस् गुण: रज्जुसर्परुपेण अध्यासं कुर्वन । तम: शब्दं अंधतमस् रुपेण पुष्करायते । अत:कथियवान् -

"असूर्या नाम ते लोका: अन्धसा तमसावृत्ता: ।
तां ते प्रत्ये अभिगच्छन्ति ये के च आत्महनोजना: ।।"

४.२ अर्वाचीनकाले प्रस्तुतता :

अर्वाचीनकाले अत्र तत्र पश्यवान् तत: वर्तते - अभिमर्ष खला:, अम्लपाताय, जातीयपीडनादय दर्शयति । भ्रष्टजना: अस्ति, शुचि कर्मेषु विघ्नं सृजध्वे खला: अस्ति, पाखण्डिन: आसीत्, स्वमाया सौन्दर्येन तथा अभिनयेन नरेभ्य: आस-क्तयति युवत्य: वर्तते । एतस्य कारणं तमसगुणस्य बलवतर: आसीत् । अद्य भोजने मुखदूषक: तथा लहसुन: अति वर्त-

ते । अत: जनेषु तमसगुण: बलावतर: बभूव । सतायै:, धनेन अशुचि खेलं अस्ति । अधुना मेदुरा: नरनार्यौ अपि ददर्श-मान स्म । ३०२ Kg. मेदस् धारयत् नारीडपि दूरंदेशे दर्शयति । पाखण्डिन नेतार: असत्यं वचनानि देयत । अद्य ईर्ष्यालु: जनपदडडत्मद्रोही:, निन्दक:,राग: प्रति लुण्ठाके अपि तमस् बलवत्तरा: वर्तन्ते । अधुना सत्त्वप्रधाना: न: किन्तु तमोप्र-धाना: जना: बहव: अस्ति ।

तमस् गुणस्य बलवत्तर जातं, जनपदद्रोहीनां वल्मीकानि विष्फोटयति । अधुना खलस्य उपरि नृपकारिणस्य कृपया व-र्तते । अत: स: बहव: अपकृत्यानि कुर्वन्ति । तमस् गुणस्य प्रभावेन जना: चौर्यकार्यँ कुर्वन, लुण्टति, ताडयति, बान्धव: - बान्धव: मध्ये कलहेन रिपुभाव: च दर्शयति । अधर्मो अज्ञानं अविराग अनैश्वर्यँ तामसमेतद् रुपं वर्तते । जना: तामसिकवृत्तय: जातं, मद्यप: बभूव, अक्षान् अक्षेन, खेलयति, चौर्य कुर्वन्, अभद्र वर्तयति । तस्य ह्रासोन्मुखकालं समक्षं अ-स्ति, नरकस्य इव जीवनं निर्माति । एतस्य तमस् गुणस्य बलवत्तरस्य कारणम् अस्ति । तम: तिमिर समाना, अज्ञानं आलस्य जनक जानयति ।

५. उपसंहति :

गुणत्रयस्य अन्योन्य सम्बन्धं बलवत्तर: च उपदिश्यं सांख्यकारिकायां दीपकस्य उदाहरति । यत् तत: तैलं कार्तास: अ-ग्नि: च भिन्न भिन्न द्रव्यं अस्ति । अन्योन्येन सर्वत: पृथक् अस्ति । विरोधिन्य: जातं, तथापि एतद् त्रयस्य संधिन: प्र-काशयति । यदि एतद् त्रयेन एकोडपि तत्त्वं अनुपस्थानं भवेत् तु प्रकाशं प्राप्नुवन्त शक्नोतु । यत: सत्त्वरज: तमस् अ-न्योन्यं विरोधिन्य: प्रकृतिवान् आसीत् तथापि तत्कृत: सर्ग: कार्यं कुर्वन् ।

एतद् गुणत्रयस्य संमेलनं सांख्याचार्यो प्रकृति: कथयति । ज्ञानं धर्मो विराग ऐश्वर्य सात्त्विकमेतद् । तामसमस्माद् विपर्य-स्तम् । सर्वे पदार्था: एतद् गुणत्रयानां । संयोगेन बभूव । संसारे यत् भेद: दर्शयति, तत् पृथक् पृथक् गुणानां बलव-त्तरांकारणेन बभूव ।

सन्दर्भ ग्रन्थ:

१. ईश्वरकृष्णविरचितं सांख्यकारिका ।